

ТЕОРЕТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ НАВЧАННЯ ПАРАЛІНГВІСТИЧНИХ ЗАСОБІВ ІНШОМОВНОГО СПІЛКУВАННЯ

Грабова С.В.

Чернігівський державний педагогічний університет імені Т.Г.Шевченка

Діяльнісно-орієнтований підхід у сучасній методиці викладання іноземних мов визначає користувачів мов й тих, які її вивчають, передусім, як соціальних агентів, членів суспільства (Загальноєвропейські Рекомендації 2003:9). Характерною рисою сучасного суспільства є активізація прямих контактів між представниками різних культур, залучення механізму інтеракції, який передбачає використання як лінгвістичних, так і паралінгвістичних засобів спілкування для досягнення взаєморозуміння. Останні є складовою невербального спілкування (Загальноєвропейські Рекомендації 2003:88). Методика викладання іноземних мов має на меті навчання спілкування, хоча насправді здійснюється навчання лише лінгвістичного компонента комунікації, що зумовлює односторонність спілкування, а в деяких випадках приводить до непорозуміння. Виникає проблема навчання спілкування, яке б враховувало як лінгвістичний, так і паралінгвістичний його компоненти, забезпечувало б залучення соціальних агентів до інтеракції, що надаватиме успішності діалогу між представниками різних культур.

Розв'язання даної проблеми започатковано в різних галузях науки, що відображається в останніх дослідженнях і публікаціях з психології, лінгвістики, методики викладання іноземних мов. Аналіз робіт науковців підтверджує активне опрацювання даної проблеми у психологічному аспекті. Так, обґрунтовуються поняття “невербальне спілкування”, “невербальна поведінка”, “невербальні комунікації”, “невербальні інтеракції” (В.А.Лабунская, 1999); характеризуються функції паралінгвістичних засобів спілкування (Е.А.Петрова, 2001); визначається їх місце у процесі спілкування (А.Меграбян, 2001). У працях з лінгвістики зазначається, що здатність читати і говорити іноземною мовою не гарантує порозуміння з представником цієї мови, оскільки слова є занадто обмежені у своєму обсязі (Culture Bound 1998:64); наголошується на необхідності навчання паралінгвістичних засобів спілкування (Widdowson 1990:73). Методисти погоджуються з останніми, підтверджуючи вагому роль паралінгвістичних засобів у процесі спілкування (W.Apelt, 1991; О.Б.Тарнопольський, Н.К.Скляренко, 2003). Таким чином, аналіз останніх робіт з психології, лінгвістики, методики викладання іноземних мов висвітлює актуальність проблеми навчання паралінгвістичних засобів спілкування.

Дана стаття присвячується вирішенню проблеми визначення теоретичних передумов навчання паралінгвістичних засобів іншомовного спілкування, які стануть основою методики організації такого навчання в контексті вивчення англійської мови як іноземної. Тобто мета статті – визначити теоретичні передумови навчання паралінгвістичних засобів спілкування. В ході досягнення зазначеної мети мають вирішитись такі завдання: виявити філософське, фізіологічне, психологічне, лінгвістичне підґрунтя проблеми; описати процес сприйняття людини людиною, що є складовою процесу спілкування.

Гуманізація суспільства, антропоцентричний напрям розвитку гуманітарних досліджень визначає коло інтересів філософів, психологів, лінгвістів та представників інших наук на сучасному етапі, а саме: актуальним є дослідження становлення й розвитку особистості, її пізнавальна діяльність. Людина постає не тільки суб'єктом, а й об'єктом пізнання. В контексті комунікативного підходу виникає проблема сприйняття людини людиною. За визначенням О.О.Бодальова, проблема сприйняття людини людиною є філософсько-антропологічною (Бодалев 1965:18). Ця проблема є важливою і для методики викладання іноземних мов.

Відомо, що метою навчання іноземних мов є навчання спілкування. Спілкування – це передусім взаємодія людей. Характеристикою усного спілкування є постійна зміна видів мовленнєвої діяльності (говоріння – аудіювання) учасників цього процесу. О.О.Бодальов висловлює думку про те, що спілкування – це вид взаємодії людей, в якому останні виступають по відношенню один до одного одночасно (чи послідовно) і об'єктами, і суб'єктами (Бодальов 1965:15). Справді, в процесі спілкування можна виділити суб'єкт, який пізнає, розшифровує зміст інформації, та об'єкт, на якого спрямована пізнавальна діяльність, в результаті якої досягається чи не досягається розуміння. Тобто спілкування включає в себе передачу і сприйняття інформації.

Розглянемо процес сприйняття докладніше. Філософія розглядає сприйняття як одну із складових процесу пізнання. Античні мислителі уявляли цей процес як відображення. Так, Демокріт вважав, що кожна річ випромінює з себе потік атомів, який залишає сліди в очах (Лур'є 1960:81). Представник класичної німецької філософії Гегель виводить загальну формулу пізнання: відчуття – сприйняття – уявлення – поняття – судження – умовивід (Гегель 1977:229). На сьогодиншньому етапі розвитку цієї проблеми одним із питань, що розглядається, є засоби пізнання. Тривалий час в теорії пізнання нібито не помічали той факт, що процес пізнання не вичерпується відображенням, і сам результат – знання як образ того, що пізнається, часто досягається іншими засобами. Фундаментальними з них, поряд з відображенням, є репрезентація як амбівалентний за природою феномен одночасного представлення – відображення об'єкта та його заміщення – конструювання, конвенція як інтерсуб'єктивна діяльність пізнання та інтерпретація – не тільки момент пізнання смислів, але й спосіб буття (Микешина 2001:35).

Отже, сучасними філософами виділяються такі засоби пізнання: відображення, репрезентація, конвенція та інтерпретація.

Пізнання починається з відчуттів. Психолог К.Е.Ізард визначає відчуття як найбільш елементарний компонент свідомості. На нейрофізіологічному рівні – це електрохімічна реакція організму, яка виникає у відповідь на стимуляцію, як зовнішню, так і внутрішню. Відчуття, досягаючи свідомості, перетворюються у перцептивний образ. Таким чином, сприйняття – це відчуття, що набуло сенсу; вважається, що цей сенс набувається миттєво (Ізард 2000:32).

Дослідження Б.Г.Ананьєва доводять, що сприйняття є рефлекторною діяльністю і складною системою специфічних для кожного рецептора умовних і безумовних рефлексів (Ананьєв 1969:148). Сприйняття людиною характеризується усвідомленістю, в якій проявляється взаємодія двох сигнальних систем, передача збудження з однієї сигнальної системи в іншу (Бодальов 1965:38). Тобто механізм сприйняття у людини обумовлений фізіологічно: людський мозок через рецептори і аналізатори сприймає певний код (мову чи немовленнєвий сигнал), декодує його і відсилає у відповідь свій код, який, однак, повинен бути зрозумілим партнерові по спілкуванню (адекватно декодованим). Таким чином, фізіологічно сприйняття залежить від збудження нейронів і є рефлекторною діяльністю.

Сприйняття передбачає синтетичну діяльність мозку. Схема сприйняття людини має в своїй основі принцип пізнання від загального до часткового. Динаміка процесу сприйняття описується так званним законом перцепції: спочатку виділяється лише початкове уявлення про об'єкт, яке потім змінюється детальним сприйняттям. Тому, щоб зрозуміти ціле, необхідно зрозуміти його частини.

Важливу роль у процесі сприйняття відіграють органи чуттів, що пов'язують нас із зовнішнім світом. Серед них особливе місце займає зір, що у багатьох вищих тварин і людини відіграє головну роль у створенні предметно-образних моделей. Інформаційна пропускна спроможність органів чуттів розподіляється таким чином: зір, дотик, слух, смак, нюх. Зорова система доставляє людині до 90% всієї інформації,

що сприймається. Очі – вікна нашого мозку, через які ми сприймаємо зовнішній світ (Грегори 1970:10). Відчуття звуку, дотику, нюху є лише допоміжними. Завдяки спільній роботі органів чуттів і виникає гносеологічний образ суб'єкта. В умовах безпосереднього спілкування зорові і слухові органи дають можливість без додаткового тлумачення однозначно сприймати інформацію.

Коли одна людина сприймає іншу, дивиться на її обличчя, постать, чує її мовлення, то всі ці компоненти образу іншої людини в даний момент діють на органи відчуттів і через них – на мозок суб'єкта, що пізнає. Виникнення цілісного образу людини пов'язане з просторово-часовими умовами, з ракурсом сприйняття, з константністю образу (Бодалев 1965:33). Проте, якщо в індивіда не відпрацьовано вміння інтерпретувати образ і поведінку іншої людини на основі виділення, порівняння, оцінки складових, то інформація, що поступає, буде опрацьовуватись лише частково (Бодалев 1965:12). Тобто повного сприйняття, а отже і розуміння, в даному разі бути не може.

Те, що ми усвідомлюємо, багато в чому залежить від минулого досвіду організму (Поливанов 1967:129). Найявні у суб'єкта образи об'єктів, що діяли на нього раніше (уявлення), складають фонд психічного досвіду суб'єкта на цьому рівні (Айдинян 1991:37). Ми сприймаємо світ, виходячи зі своїх бажань, потреб і цілей. Тобто, відчуваючи, сприймаючи комплекс стимулів, людина надає відчуттям особистісного забарвлення (функція минулого досвіду). Таким чином, минулий досвід відіграє роль своєрідної опори у процесі сприйняття.

Невід'ємним компонентом перцептивного процесу є також емоція. Це складний феномен, що включає в себе нейрофізіологічний, рухово-експресивний і чуттєвий компоненти (Изард 2000:69). Ми відображаємо, репрезентуємо, конвенціємо й інтерпретуємо світ під впливом емоцій. Виходимо із живого споглядання до абстрактного мислення. Емоція – це те, що переживається як почуття, яке мотивує, організує і спрямовує сприйняття, мислення і дії. Емоція фільтрує наше сприйняття. Наприклад, щастя примушує людину сприймати світ через “рожеві окуляри” (Изард 2000:27). Таким чином, емоція є ще одним важливим компонентом пізнавального процесу, що впливає на сприйняття.

Отже, кожна мить сприйняття – це перетворення об'єкта, вичерпування змісту предмета, оживлення в корі головного мозку слідів попередніх подразників. Тобто сприйняття – це активний процес, в якому людина здійснює безліч дій і операцій з моделями, що містяться в її суб'єктивному полі і являють собою символізовані й перетворені форми зовнішніх об'єктів, зовнішніх реальних дій.

Результатом розшифрування смислового змісту людського спілкування є розуміння. Взаєморозуміння в ході безпосереднього спілкування означає, що між людьми виникло складне відношення, що включає емоційно-оцінювальні, пізнавальні, естетичні та інші компоненти. Розуміння передбачає світоглядну близькість, збіг ціннісних орієнтацій, а проблема розуміння виникає за умови їх відсутності. Отже, люди розуміють один одного завдяки спільним смисловим структурам, світоглядній близькості, збігу ціннісних орієнтацій.

Далі розглянемо засоби, що допомагають нам порозумітися.

Одним із засобів людського взаєморозуміння є мова. Мова – це інструмент, за допомогою якого людина формулює думку і почуття, настрої і волю, здійснює наукову та інші види діяльності. За допомогою мови здійснюється взаємний вплив людей один на одного. Мова – це і знакова система, і той ключ, за допомогою якого відкривається система людської думки і людської психіки. Крім того, мова відіграє роль посередника при сприйнятті людиною світу, а також у процесі сприйняття одним одним.

Обсяг і ступінь достовірності інформації про людину, відображенням якої є її сприйняття, залежать від того, якими особливостями володіє, по-перше, той, кого сприймають, а по-друге, той, хто сприймає. По-третє, на них впливають умови, в яких людина сприймає іншу людину (Бодалев 1965:108).

У процесі сприйняття людини людиною важливою ланкою є механізм зворотного зв'язку (отримання суб'єктом сприйняття від партнера по спілкуванню інформації про те, як, яким чином його чи інформацію, що він подає, сприймають). Неefективний зворотний зв'язок може бути спричинений тим, що реципієнт не отримує реальної інформації про те, як його сприймає комунікатор, або інформація, що надходить від комунікатора, не сприймається чи сприймається у спотвореному вигляді.

Розглянемо, яким чином здійснюється зворотний зв'язок.

Трансляція інформації може здійснюватися шляхом різноманітних комунікативних засобів як мовних, так і немовних. Форми зворотного зв'язку у процесі сприйняття людини людиною можуть бути лінгвістичними чи паралінгвістичними. Ще античні філософи серед знакових одиниць виділяли не лише мовні утворення, але й жести, як супроводжуючі, допоміжні знаки комунікації (Філософські питання мовознавства 1972:20). Тобто існування жестової форми мови визнавали з давніх часів, проте змінювались уявлення щодо функції та ролі жестів у спілкуванні. Так, за твердженням С.Л.Рубінштейна, мовлення як засіб спілкування між людьми повинно бути не тільки зв'язним, але й виразним (Рубінштейн 1973:129). Одним із шляхів досягнення виразності є використання у мовленні паралінгвістичних засобів спілкування, тобто виділяється їх емоційна функція.

Мова завжди взаємодіє з немовними засобами спілкування. Проте паралінгвістичні засоби спілкування – це не тільки експресія, але й уточнення конотацій мови. Як вказує С.Лангер, саме тому, що конотації мови є загальними, вона потребує невербальних актів типу вказування, погляду чи виразних інтонацій голосу, які слугують для того, щоб встановити для своїх термінів певні денотати (Лангер 2000:88). Тобто існування невербальних актів зумовлено самою природою мови і людини: наш розум бачить багато, для чого, однак, у нього немає словесних позначень. Таким чином, невербальне спілкування та паралінгвістичні засоби як його складова частина слугують не лише для виразності, але й для уточнення конотацій мови.

Участь паралінгвістичних засобів у висловлюванні заздалегідь визначена самою системою мови, соціальним характером її походження та біологічною природою суб'єкта, що говорить (Колшанский 1974:69). Виразні рухи передають жвавість та енергію нашого мовлення. Вони відкривають наші думки і наміри краще, ніж слова, що можуть бути неправдивими (Дарвін 1953:919).

Психологічна основа застосування паралінгвістичних засобів спілкування виражається в тому, що вони містяться у площині мовленнєвої і кінетичної взаємодії, для якої характерна тенденція економної передачі інформації у процесі спілкування. Моторне висловлювання реагує на недостатню пропускну здатність мовленнєвого каналу виконанням паралінгвістичних дій (Колшанский 1974:53). Тобто паралінгвістичні засоби спілкування здійснюють також функцію економної передачі інформації.

Отже, основними функціями паралінгвістичних засобів спілкування є: експресивність, досягнення однозначності спілкування, компенсації елімінованих надлишкових мовленнєвих засобів у реальному процесі спілкування, доповнення вербального ряду, заміна вербального ряду.

Якщо спочатку термін “невербальне” мав негативні конотації (“нерозумний”, “нечистий”, “нелогічний”, “мова-рудимент”, допоміжний тощо), то зараз прийшли до іншого уявлення. Мова жестів належить не просто до обов'язкового засобу спілкування, але й включає можливість власного життєрозуміння (Абрамова 1997:113), оскільки вона є невід'ємним елементом поведінки особистості, виразом ставлення людини

до світу, до інших людей. В той час як реакція душі недоступна прямому спостереженню, реакцію тіла можна спостерігати безпосередньо. До того ж, паралінгвістичні засоби спілкування розгортаються в мовленнєвій комунікації раніше, ніж лінгвістична частина висловлювання. Таким чином, невербальна мова – це не слабкий рудимент, не допоміжний, супутній, а обов'язковий засіб спілкування.

Роль різних знакових систем у спілкуванні в найбільш узагальненому вигляді представлена у гносеологічній формулі: людина – канал – знак – значення – смисл – ставлення – поведінка – особистість (Петрова 2001:39). Тобто, від кожного з партнерів по спілкуванню по черзі чи одночасно надходить певна інформація за одним з каналів (лінгвістичним/паралінгвістичним) чи за обома каналами одночасно, через слово або жест (у широкому значенні даного терміна). Реципієнт сприймає або не сприймає вищезгадані знаки, і відповідно відбувається або не відбувається декодування значення та усвідомлення смислу інформації. Залежно від результату формується ставлення партнерів по спілкуванню один до одного чи до інформації, що надходить; а воно, в свою чергу, впливає на поведінку особистості.

Щодо загального значення паралінгвістичних засобів у процесі спілкування Г.В.Колшанський стверджує, що всі немовні засоби можуть мати значення для мовної комунікації тільки як функціональний компонент вербального акту (Колшанский 1974:71).

Невербальна поведінка людини підпорядковується закону психофізичної кореляції: будь-яка ментальна дія (враження, згадування та інше) викликає моторну реакцію і, навпаки, рухове подразнення приводить у дію сферу психіки. Жести та інтонація підпорядковуються єдиному моторному центру (Абрамова 1997:103). Тобто, між душевним складом людини та реакціями її тіла існує прямий, безпосередній зв'язок – душевне і тілесне корелюють.

Інформація про людину і від людини, що сприймається за допомогою зору, передається візуальними знаками трьох візуально-комунікативних систем: габітуса (фізичний вигляд, анатомічні особливості тіла тощо), вбрання (одяг, взуття, прикраси, аксесуари, зачіска, окуляри тощо), кінесици (будь-які значущі рухи, міміка, жестикуляція, хода, постава) (Петрова 2001:14).

Оскільки емоційний зміст висловлювання за своєю сутністю пов'язаний з психологією людини, природно очікувати, що домінуючими паралінгвістичними засобами будуть жести і міміка як безпосередні форми зовнішнього прояву переживання людини. Факт усвідомлення значення жесту є одночасно актуалізацією дії у відповідь, тобто адресат вимушено реагує, відповідає на дію (Абрамова 1997:104). Таким чином, мовленнєві і немовленнєві мислительні акти мають певний смисловий зв'язок і спрямованість.

Розглянемо, які саме види паралінгвістичних засобів партнера по спілкуванню сприймає реципієнт. Відповідь на дане запитання знаходимо у класифікаціях паралінгвістичних засобів спілкування. Одна з них представлена М.Арджайлом: тілесний контакт (Bodily Contact), відстань між тими, хто спілкується (Proximity), орієнтація (Orientation), зовнішній вигляд (Appearance), постава (Posture), кивки головою (Head nods), вираз обличчя (Mimic, Facial expression), жести (Gestures), погляд (Looking) (Argyale 1984:459).

Важливим елементом у фізичному образі людини є обличчя. Значення обличчя у процесі спілкування визначається тим, що на обличчі розташовані важливі дистантрецептори, від обличчя виходить голос (Бодалев 1965:18). До того ж, у процесі спілкування велику кількість часу ми дивимось один одному в очі, оскільки контакт очей є досить важливим під час спілкування, з огляду на функції, що він виконує.

Серед них: інформативний пошук зворотного зв'язку, повідомлення про звільнення каналу зв'язку, встановлення і підтримка соціальної взаємодії, підтримка стабільного рівня психологічної близькості (Петрова 2001:94).

Жести, паралінгвістичні засоби спілкування взагалі, не можна вважати спонтаним проявом активності. Будь-яка людина, формуючись як особистість в конкретному соціальному середовищі, засвоює характерні для даного середовища способи жестикуляції і правила їх застосування і читання (довільно-мимовільно) (Бодалев 1965:20).

Сприйняття виразних рухів також залежить від досвіду реципієнта. Саме тому для повноцінного спілкування важливо мати досвід успішного сприйняття як лінгвістичної, так і паралінгвістичної інформації. Проте, на відміну від мовлення, яке передбачає послідовний аналіз лінгвістичних елементів, особливість візуального каналу комунікації полягає в симультативному прийомі і передачі інформації, що повідомляється за допомогою різних паралінгвістичних засобів (Петрова 2001:73). В цьому й полягає один із складних моментів повноцінного сприйняття інформації.

Іншим ускладнюючим моментом є те, що читання й інтерпретація паралінгвістичних засобів спілкування відбувається "тут і зараз", без можливості повернення до тексту (крім випадків використання відеотехніки). Однак вищезгадані труднощі процесу сприйняття долаються накопиченням понятійного знання про інших людей, приводять до вдосконалення у людини процесів розрізнення, розвитку більшої узагальненості сприйняття (Бодалев 1983:41). Тобто, спілкування не вичерпується лише мовленнєвими циклами, в нього включаються також емоційні реакції, взаємопов'язані мімічні та пантомімічні рухи. Контактне спілкування має опору на ситуацію, жестово-мімічні сигнали.

Таким чином, у процесі спілкування люди виступають по відношенню один до одного і об'єктами, і суб'єктами сприйняття, а результатом цього процесу є розуміння. За відсутності світоглядної близькості, у разі незбігу ціннісних орієнтацій (наприклад, у представників різних культур) взаєморозуміння не відбувається, або ж партнери по спілкуванню неадекватно сприймають один одного, і виникає непорозуміння. Паралінгвістичні засоби спілкування полегшують сприйняття, допомагають встановити зворотний зв'язок та забезпечують повноцінне розуміння. Невербальна форма зворотного зв'язку забезпечується жестами, мімікою, використанням простору під час спілкування, тактильним контактом. Сприйняття паралінгвістичних засобів спілкування залежить від досвіду реципієнта, розвитку узагальненості сприйняття.

Отже, очевидна необхідність покращення процесу сприйняття один одного представниками різних культур шляхом ознайомлення з паралінгвістичними засобами спілкування, що використовуються в культурі партнера по спілкуванню, задля досягнення адекватного розуміння людини людиною.

Підсумовуючи викладене вище, необхідно наголосити, що паралінгвістичні засоби є такими самими важливими засобами спілкування, як і лінгвістичні. Вони виконують функції експресивності, однозначності спілкування, компенсації елімінованих надлишкових мовленнєвих засобів у реальному процесі спілкування. Невербальне спілкування є таким самим засобом пізнання людини людиною, як і вербальне спілкування. Паралінгвістичні засоби є інструментом зворотного зв'язку під час спілкування. Одночасне сприйняття лінгвістичного і паралінгвістичного ряду забезпечує повноцінне сприйняття інформації, що обумовлено фізіологічними та психологічними особливостями людини. У зв'язку з цим паралінгвістичних засобів спілкування потрібно навчати.

Процес навчання паралінгвістичних засобів спілкування має підпорядковуватись певним теоретичним передумовам. В результаті дослідження до теоретичних передумов навчання паралінгвістичних засобів спілкування відносимо:

1) теорію пізнання (гносеологію), яка визначає такі засоби пізнання, як відображення, репрезентація, конвенція та інтерпретація, та формулу пізнання: відчуття – сприйняття – уявлення – поняття – судження – умовивід;

2) фізіологічну природу людини (сприйняття здійснюється спільною роботою органів чуттів, де 90% інформації забезпечує зір);

3) психологічну природу людини (вплив емоцій та минулого досвіду на ефективність сприйняття, закон перцепції: від загального до часткового);

4) аналіз процесу спілкування (механізм зворотного зв'язку, його форми: лінгвістична і паралінгвістична);

5) аналіз паралінгвістичних засобів спілкування (значення, функції, види).

Навчання паралінгвістичних засобів спілкування потребує спеціальної методики, визначення методичної типології паралінгвістичних засобів спілкування, що має стати об'єктом самостійного дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

Абрамова Н.Г. Невербальные мыслительные акты в “зеркале” рационального сознания // Вопросы философии. – 1997. – №7. – С. 93-113.

Айдинян Р.М. Система понятий и принципов гносеологии. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1991. – 232 с.

Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1969. – 320 с.

Бодалев А.А. Восприятие человека человеком. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1965. – 124 с.

Бодалев А.А. Личность и общение: Избранные труды. – М.: Педагогика, 1983. – 271 с.

Гегель Г.В. Энциклопедия философских наук: В 3 т. / АН СССР. Ин-т философии. (Философское наследие). – М.: Мысль, 1977. – Т.3: Философия духа. – 471 с.

Грегори Р.Л. Глаз и мозг. Психология зрительного восприятия. – М.: Прогресс, 1970. – 281 с.

Дарвин Ч. Сочинения: В 9 т. / АН СССР. – М., 1953. – Т.5: Происхождение человека и половой отбор. Выражение эмоций у человека и животных. – 1400 с.

Загальноєвропейські Рекомендації з мовної освіти: вивчення, викладання, оцінювання / Наук. ред. укр. в-ння С.Ю.Ніколаєва. – К.: Ленвіт, 2003. – 273 с.

Изард К.Э. Психология эмоций: Пер. с англ. – СПб.: Питер, 2000. – 464 с.

Колшанский Г.В. Паралингвистика. – М.: Наука, 1974. – 81 с.

Лабунская В.А. Экспрессия человека: общение и межличностное познание. – Ростов н/Д: Феникс, 1999. – 680 с.

Лангер С. Философия в новом ключе: Исследование символики разума, ритуала и искусства: Пер. с англ. С.П.Евтушенко / Общ. ред и послесл. В.П.Шестакова. – М.: Республика, 2000. – 287 с.

Лурье С.Я. Демокрит: Тексты. Перевод. Исследования / Редкол.: Я.М.Боровский. – Л.: Наука, 1970. – 664 с.

Меграбян А. Психодиагностика невербального поведения. – СПб.: Речь, 2001. – 256 с.

Микешина Л.А. Философия познания: диалог и синтез подходов // Вопросы философии. – 2001. – №4. – С. 70-83.

Панферов В.Н. Классификация функций человека как субъекта общения // Психологический журнал. – 1987. – Т. 8. – №4. – С.51-60.

- Петрова Е.А.* Знаки общения. – М.: Издательство ГНОМ и Д, 2001. – 256 с.
- Поливанов Е.Д.* Статьи по общему языкознанию. – М.: Главная редакция восточной литературы, 1967. – 302 с.
- Рубинштейн С.Л.* Проблемы общей психологии. – М.: Педагогика, 1973. – 424 с.
- Тарнопольський О.Б., Склярєнко Н.К.* Стандарти комунікативної поведінки у США: Посіб. для студ. старш. курс., які вивчають англійську мову як спеціальність. – Друге видання, виправлене і доповнене. – К.: Фірма "ІНКОС", 2003. – 208 с.
- Філософські питання мовознавства / Відп. ред. В.М. Русанівський.* – К.: Наукова думка, 1972. – 199 с.
- Щокін Г.В.* Як читати людей за їх зовнішнім виглядом. – К.: Україна, 1992. – 239 с.
- Apelt W.* Lehren und Lernen fremder Sprachen: Grundorientierungen und Methoden in historischer Sicht. – Berlin: Volk u. Wissen, 1991. – 298 S.
- Argyle M.* Some new developments in social skill training // Bull. British Psychological Society. – 1984. – Vol.37 – P.458-463.
- Culture Bound.* Bridging the Cultural Gap in Language Teaching. – University of Georgia, 1998. – 222 p.
- Widdowson H.G.* Teaching Language as Communication. – Oxford University Press, 1990. – 168 p.